

Şumnulu Yusuf Efendi, Pfander'e mi Cevap Verdi? Kur'an Tarihi Rivayetlerine Hadis Şerhleri Eksenindeki Bir Yaklaşımın Düşündürdükleri

Did Shumnulu Yusuf Afandi Respond to Pfander?

Reflections on an Interpretive Approach to Qur'anic Historical Narratives through the
Lens of Hadith Commentaries

Dr.Öğr.Üyesi

Abdulgabbar Adıgüzel

Samsun Ü. İlahiyat Fakültesi
Türkiye

Arş. Gör. Dr.

Muhammed Sadık

Özbek

Düzce Ü. İlahiyat Fakültesi
Türkiye

Araştırma Makalesi

Research Article

Geliş : 31.10.2025

Kabul : 13.02.2026

Yayın : 30.06.2026

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Abstract

This article examines *al-Im'ân fî Jam' al-Qur'ân*, a treatise written in 1846 by Shumnulu Yûsuf Afandi. It is one of the earliest Ottoman works to treat the history of the Qur'ân as an independent subject of scholarly inquiry. Existing studies have remained largely descriptive. They neither situate the treatise within its socio-cultural context nor relate it to the contemporary activities of the German missionary Karl Pfander. His 1829 polemical work *Mizân al-Haqq* advanced a series of hadith-based objections to the history of the Qur'ân. This study investigates the relationship between *al-Im'ân* and *Mizân al-Haqq*, asking whether Yûsuf Afandi implicitly positioned Pfander as his interlocutor despite making no explicit reference to him. It also places the treatise within its historical setting by considering the circumstances of its composition. The governor of Edirne, Changalzâda Tâhir Maḥmad Pasha, commissioned the treatise as a textbook for the newly established Military Secondary School. Its preparation suggests that externally generated criticisms of the Qur'anic text's formation had already become a matter of serious scholarly concern in Ottoman circles.

Methodologically, the article first identifies Pfander's claims regarding the history of the Qur'ân as presented through hadith reports in *Mizân al-Haqq*. It then examines how far Yûsuf Afandi engaged with the same reports. This involves analyzing the classical sources on which the reports rest and the ways they were interpreted within the Islamic scholarly tradition. The study combines historical source analysis, qualitative content analysis, and comparative textual analysis. Although *al-Im'ân* initially appears to be a conventional compilation of hadith commentaries, the analysis demonstrates that its choice of themes, sources, and treatment of reports reflect a deliberate textual design.

The findings show that Yûsuf Afandi addressed two of Pfander's three hadith reports directly and the third indirectly. He responded to Pfander's criticisms by explaining these reports within the hadith commentary tradition. At the same time, the treatise remains entirely silent regarding another group of arguments advanced by Pfander on the basis of Shi'i sources. This selective engagement may be explained by the pedagogical purpose of the work and the author's preference to avoid sectarian controversy before a young student audience. Taken together, these findings identify *al-Im'ân* as an early Ottoman attempt to answer Western missionary critiques of Qur'anic history through hadith commentary. Its intended readers were the students of the Military Secondary School and, more broadly, an educated Ottoman public.

Keywords: Tafsir, Hadith, History of the Qur'ân, Shumnulu Yûsuf Afandi, Pfander, Mizân al-Haqq, Occidentalism.

Giriş

Yahudi ve Hristiyan dünyasında İslam'a, bilhassa da Kur'an'a yönelik itirazların geçmişi, Hz. Peygamber'in risâletiyle başlatılabilir. Zira gerek Medine'deki Yahudi grupların gerekse Necran'dan gelen Hristiyan heyetlerinin Kur'an'a dair yönelttikleri sorular ve zaman zaman dile getirdikleri ithamlar, erken dönemin dikkat çekici vakıaları arasında yer alır.¹ Söz konusu ilginin sonraki yüzyıllarda devam ettiği görülmüş, özellikle misyonerlik faaliyetlerinde ve Yahudi-Hristiyan menşeli yayınlarda muhtelif eleştirilerin gündeme geldiği müşahade edilmiştir. Bu kapsamda Kur'an'ın metinleşme süreci, ilâhî kaynak iddiası ve tarihsel güvenilirliği gibi hususlarda doğrudan Kur'an'a yönelen eleştiriler ön plana çıkmaktadır. Gustav Weil'in (ö. 1889) 1844'te kaleme aldığı *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran*, William Muir'in (ö. 1905) 1856 tarihli *The Coran, and the Testimony it Bears to the Holy Scriptures* adlı çalışması ve Theodor Nöldeke'nin (ö. 1930) 1860'da yayımlanan *Geschichte des Qorâns*'ı² gibi bu dönemde Batılı araştırmacılar tarafından ortaya konulan Kur'an tarihine dair iddialarının genişçe yer aldığı pek çok müstakil çalışma görülmür.

İslam ve Hz. Peygamber'e yönelik genel içerikli metinlerde de Kur'an'a dair itirazlara rastlanır. Karl Gottlieb Pfander'in (ö. 1865) *Mizânü'l-hak* adlı çalışması bu açıdan önemli bir örnektir. İlk olarak 1829'da Almanca kaleme alınan bu eser, yazarı tarafından ilerleyen yıllarda Urduca, Farsça gibi Müslüman coğrafyalardaki yaygın dillerde neşredilmiş, zamanla Osmanlı Türkçesi dâhil pek çok dile tercüme edilerek oldukça geniş bir etki sahasına ulaşmıştır. Gerek Müslüman ülkelere yaptığı seyahatler ve gerekse Rahmetullah el-Hindî (ö. 1308/1891) gibi âlimlerle girdiği tartışmalar neticesinde Pfander'in adı İslam dünyasında daha çok duyulur hâle gelmiş; nihayetinde ona karşı mektuplar ve reddiyeler kaleme alınmıştır.³

Pfander ile Rahmetullah el-Hindî arasında gerçekleşen münazara ve reddiye yazışmaları, dönemin Türkçe reddiye literatürünü de etkilemiştir. Özellikle Osmanlı topraklarında 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra misyonerlik faaliyetlerinin hız kazanmasıyla birlikte Hacı Abdi Bey'in (ö. 1304/1886) *İzâhu'l-Merâm*'ı, Harputlu İshak Hoca'nın (ö. 1309/1892) *Şemsü'l-hakika*'sı, Sırrı Paşa'nın (ö. 1313/1895) *Nûru'l-Hüdâ*'sı ve Ahmed Mithat Efendi'nin (ö. 1331/1912) *Müdafaa*'sı gibi Türkçe reddiyeler üretilmiş; bu eserler teslis, tahrif, Hz. İsa'nın ulûhiyeti, tebşirat ve çarmıh gibi temel polemik konularını işlemiştir.⁴ Bu Türkçe reddiyelerin önemli bir kısmının

¹ Salih Sabri Yavuz & İbrahim Yeniçağ, "Müslüman - Hristiyan Polemiği Açısından Tahrif", *Milel ve Nihal* 6/1 (2009): 311-313; İbrahim Kaplan, "Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Polemik Geleneği", *Hikmet Yurdu* 3/5 (2010): 156.

² Müslüm Yıldırım, *Theodor Nöldeke'nin Kur'an'a Yaklaşımı "Geschichte Des Qorâns" Örneği* (Ankara: Fecr Yayınları, 2025), 7-34.

³ Abdulhamit Birişik, *Oryantalist Misyonerler ve Kur'an [Batı Etkisinde Hint Kur'an Araştırmaları]* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 141-150; Abdulhamit Birişik, "Rahmetullâh el-Hindî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 419-421. Karl Pfander'in 1858'de İstanbul'a gelişi ve buradaki misyonerlik faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Eugene Stock, *The History of the Church Missionary Society: Its Environment, Its Men and Its Work* (Londra: Church Missionary Society, 1899), 2: 151-153; Scott Rank, "An Anti-Islamic Polemic in 1870s Ottoman Istanbul: S. W. Koelle's Gıdâü'l-Mülâhazât", *Osmanlı'da Felsefe, Tasavvuf ve Bilim*, ed. Fuat Aydın & Mükerrrem Bedizel Aydın (İstanbul: Mahya Yayınları, 2016), 248-249.

⁴ Mehmet Aydın, "Hristiyanlığa Karşı Yazılmış Türkçe Reddiyeler", *Diyanet Dergisi* 19/1 (1983): 15-23; Mehmet Alıcı, "Osmanlı Son Döneminde Müslüman-Hristiyan Tartışmalarına Dair Bir Karşılaştırma: Şemsü'l-Hakika ve Râfi'uş-Şübühât y'ani, Cevâb-i Risâle-i Şemsü'l-Hakikat", *Mukaddime* 7/1 (2016): 32-34; Christian W. Troll, "New

Rahmetullah el-Hindî'nin *İzhârü'l-hakk*'ından doğrudan etkilendiği bilinmektedir.⁵ Mesela Harputlu İshak Hoca'nın *Ziyâü'l-Kulûb* adlı eserini telif ederken bu kaynaktan önemli ölçüde yararlandığı tespit edilmektedir.⁶ Bu bulgular, İslam dünyasındaki Batı'ya yönelik reddiye geleneğinin özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunluk kazandığını göstermektedir.

Esasen Pfander, *Mizânü'l-hak*'ta doğrudan Kur'an'a yönelik itirazları konu edinmese de eserde Kur'an'a dair birtakım rivayetlerin tartışma konusu edildiği ve bu iddiaların temel hadis metinlerine dayandırıldığı görülmektedir.⁷ Eserin telifinden ve tercümeler yoluyla yayılmasından hemen sonra, Osmanlı merkezî otoritesine yakın bir ilim havzası olan Edirne'de Kur'an tarihine dair bir risâlenin kaleme alınması; bu risâlenin valilik talebiyle Askerî İdadi'de okutulmak üzere hazırlanması ve Pfander'in dayandığı rivayetlerin şerhlerinden yapılan iktibaslarla şekillenmiş olması, dikkate şâyân bir durum olarak görünmektedir. Zira bu durum, söz konusu risâlenin yazımında Pfander'in faaliyetlerinin ve iddialarının herhangi bir düzeyde etkili olup olmadığı sorusunu anlamlı kılmaktadır.

Binaenaleyh bu makale, temelde Yusuf Efendi'nin (ö. 1282/1865) kaleme aldığı *el-İmân fi cem'i'l-Kur'an* adlı risâlesinde çağdaşı Pfander'e açık veya örtük biçimde cevap verip vermediği sorusunu merkeze almaktadır. Ancak bu sorunun cevabı, kendi içerisinde bir dizi alt soruyu barındırmaktadır: O dönemde Edirne Valisi Tâhir Mehmed Paşa'nın Yusuf Efendi'den Kur'an tarihi bağlamında bir risâle kaleme almasını ve bunun Askerî İdadi müfredatına eklenmesini talep etmesi neyle izah edilebilir? Valinin bu talebi, yalnızca pedagojik bir kaygıdan mı ileri gelmektedir, yoksa dönemin genel ilmi ve siyasî atmosferiyle yakından mı ilişkilidir? Yusuf Efendi'nin yer verdiği hadisler ile Pfander'in kullandığı rivayetler ne ölçüde örtüşmektedir? Her iki müellifin eserleri arasında kaynak kullanımına dair bir benzerlikten bahsedilebilir mi? Yusuf Efendi, Pfander'in öne sürdüğü iddiaların tamamına yer vermiş midir yoksa cevap verilmeyen hususlar var mıdır? Yusuf Efendi'nin risâlesi, Pfander'in iddialarını açık şekilde eleştiren bir reddiye olarak kabul edilebilir mi? Yahut Yusuf Efendi'nin tutumu açık değil de örtük bir reddiye anlamı taşıyorsa bu durumda nasıl bir strateji gözetilmiş olabilir? Bu bağlamda risâlenin kurgusu, kaynak kullanımı, delillendirme biçimi ve hedef kitlesi, Yusuf Efendi'nin Pfander'i muhatap alma ihtimalini belirlemek açısından anahtar konumundadır. Aynı yıllarda Kur'an tarihiyle ilgili konuların çeşitli zeminlerde daha sık tartışılmaya başlanmış olması, bu risâlenin de savunma saikiyle yazılmış olma ihtimalini gündeme getirmektedir.

Light on the Christian-Muslim Controversy of the Nineteenth and Twentieth Century", *Die Welt des Islams* 34/1 (1994): 87.

⁵ Rahmetullah el-Hindî, 10-11 Nisan 1854 tarihlerinde Agra'da misyoner Karl Gottlieb Pfander ile gerçekleştirdiği münazara içeriğini, Sultan Abdülaziz'in isteği üzerine *İzhârü'l-hak* adıyla kitaplaştırmıştır (bk. Rahmetullah el-Hindî, *İzhârü'l-Hak 1*, çev. Ali Namli (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 17-19). Eserin ortaya çıktığı zemin hakkında bilgi için bk. Rizwanullah, "Balance And Exhibition of The Truth (Mizanu'l-Haq & Izharu'l-Haq)", *TURAN Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi* 1/2 (2022): 64-69; Noor Mohammad, *Hindistan'da Misyonerlik Faaliyetleri ve Agra Tartışmaları* (Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi, 2011), 7-25.

⁶ Alıcı, "Osmanlı Son Döneminde Müslüman-Hristiyan Tartışmalarına Dair Bir Karşılaştırma", 33.

⁷ Eser hakkında bilgi için bk. Fatma Genel, *Karl G. Pfander'in Mizânü'l-Hakk'ı Işığında İslam ve Hristiyanlığa Bakışının Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2002), 7-10; Mohammad, *Hindistan'da Misyonerlik Faaliyetleri ve Agra Tartışmaları*, 26-97.

Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, mahtut hâlde bulunan *el-İmân fî cem'î'l-Kur'ân* adlı risâlenin günümüze kadar pek de ilgi görmediği ve söz konusu risâleye tanıtım düzeyinde temas edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim bugün itibarıyla elimizde sadece bir adet yazma nüshasının bulunması da risâlenin yazıldıktan sonra geniş bir ilgiye mazhar olmadığını ve sınırlı çevrede tedavülde kaldığını göstermektedir. Bu noktada risâlenin temelde Askerî İdadî'de okutulmak üzere yazılmış olması ve dilinin Arapça olması gibi hususiyetlerin etkisinden bahsedilebilir. Bununla birlikte literatürde Şumnulu Yusuf Efendi hakkındaki en geniş malumat, Ahmed Bâdî Efendi'nin (ö. 1325/1908) *Riyâz-ı Belde-i Edirne* isimli eserine dayanır. Ahmed Bâdî Efendi'nin, Yusuf Efendi'nin Edirne'deki sohbetlerine küçük yaşlarından itibaren katılması, onu bu konuda ayrıcalıklı bir noktaya taşır. Fakat gerek hayatıyla ilgili ve gerekse *el-İmân fî cem'î'l-Kur'ân* eserine dair verdiği temel bilgiler, yalnızca birkaç satırdan ibaret olması sebebiyle oldukça sınırlıdır.⁸ Özellikle Bursalı Mehmed Tâhir Efendi'nin *Osmanlı Müellifleri* eserinde Yusuf Efendi'nin zikredildiği; böylece literatürde yer almaya başladığı görülür. Fakat Bursalı'nın zikrettiği bilgiler de Bâdî Efendi'nin özeti mahiyetindedir.⁹ Sonraki dönemlerde Yusuf Efendi'ye herhangi bir vesileyle atıf yapan araştırmacıların ana kaynağı, mevzubahis iki eserdir. Bu hususta ilk müstakil ve nispeten geniş sayılabilecek araştırma, “Şumnulu Yusuf Efendi ve *İmân fî cem'î'l-Kur'ân* Adlı Risâlesi” isimli tebliğin sahibi Sefer Hasanov'a aittir. Söz konusu metin, *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar* üst başlığıyla 07-09 Mayıs 2014 tarihlerinde Trakya Üniversitesi'nde tertip edilen Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı'da tebliğ metni olarak hazırlandığı için içerdiği bilgiler ekseriyetle Bâdî Efendi'nin zikrettiği hususların ve eserin içeriğine dair sınırlı malumatın takdimi şeklindedir.¹⁰ Çalışma, özünde kısa bir tebliğ metni olarak kaleme alındığı için risâlenin yazıldığı sosyo-kültürel zemin kapsam dışında tutulmuştur.

Bu araştırma ise risâlenin yazıldığı yöntemle içinde bulunduğu tarihsel ve sosyo-kültürel zemin arasındaki ilişkiye odaklanması bakımından özgün bir perspektife sahiptir. Daha açık bir ifadeyle, görünüşte birbirine zıt iki cephede -biri Osmanlı ulemâsı diğeri Batılı misyonerler tarafından- ele alınan ve Kur'an tarihiyle ilgili benzer meselelerin yazınsal açıdan ne ölçüde örtüştüğü; bu iki paradigma arasında açık veya örtük tepkisel bir bağın izlenip izlenemeyeceği sorusu gibi hususlar, ilk defa bu araştırma sayesinde gündeme getirilmektedir. Bu çerçevede çalışma, bir yandan 19. yüzyılın Kur'an tarihi tartışmalarıyla doğrudan ilişkilendirilebilecek nadir metinlerden birini gündeme taşırken, diğer yandan söz konusu risâlenin Pfander'in faaliyetleri ve iddialarıyla eşzamanlı olarak değerlendirilmesini merkeze alarak literatüre yeni bir katkı sunma potansiyeline sahiptir.

Bu araştırmanın amacı ve hedefleri, her şeyden önce iki metni oluşturan müelliflerin ne söylediklerini, neye, nasıl karşılık verdiklerini tespit etmeye yöneliktir. Bu çerçevede ilk olarak Pfander'in *Mîzânü'l-hak* adlı eserinde Kur'an tarihiyle ilgili olarak dile getirdiği iddiaların içeriğini, bu iddiaların dayandığı rivayetleri ve kaynaklarını ortaya koymak hedeflenmektedir.

⁸ Ahmed Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne* 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si, nşr. Niyazi Adıgüzel & Raşit Gündoğdu (Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014), 2: 1490-1491.

⁹ Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1: 202.

¹⁰ Sefer Hasanov, “Şumnulu Yusuf Efendi ve *İmân fî Cem'î'l-Kur'ân* Adlı Risâlesi”, *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* (Trakya, 07-09 Mayıs 2014), ed. Ahmet Emre Dağtaşoğlu & Muhammet Altaytaş (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 125-130.

Ardından Yusuf Efendi'nin risâlesindeki muhteva ve kullandığı kaynaklar tahlil edilerek metnin Pfander'in iddialarıyla örtüşüp örtüşmediği mukayeseli biçimde değerlendirilmektedir. Bu sayede Yusuf Efendi'nin Pfander'e açıkça atıfta bulunma ihtimali, dolayısıyla doğrudan bir reddiye mi kaleme aldığı yoksa örtük bir cevap mı verdiği yahut muhatap alıp cevap verme kaygısı gütmekten konuları klasik perspektifle mi ele aldığı meselesine dikkat çekilmektedir. Risâlede Pfander'in iddialarına yönelik muhtemel bir cevabın olasılığını belirleyebilmek için metinler arası kaynak ve içerik eşleşmelerinin titizlikle incelenmesi, bu çalışmanın hedefleri arasındadır. Yusuf Efendi'nin Kur'an tarihiyle ilgili risâleyi yazarken bu konuda aleyhte iddialarda bulunan çağdaşı Pfander'i dikkate alıp almadığı ve bu hususta bir strateji belirleyip belirlemediği sorusuna cevap bulmak, bu araştırmanın nihai amacı olarak belirlenmiştir. Nihayetinde iki metin arasındaki ilişkinin incelenmesi, 19. yüzyıl Osmanlı ilmî çevrelerinin Kur'an eleştirilerine karşı nasıl bir tavır sergilediğini daha net biçimde anlamayı mümkün kılacaktır.

Bu araştırmada tarihsel bağlamı ortaya koymak üzere tarihsel veri araştırması ve nitel doküman analizi yöntemlerinden istifade edilmiştir. İlk aşamada, Pfander'in *Mizânü'l-hak* adlı eserindeki Kur'an'a dair ifadeleri tespit edilmiş ve bunlar doğrudan metin üzerinden alıntılanarak tahlil edilmiştir. İkinci aşamada, Yusuf Efendi'nin *el-İmân* risâlesi, yazma nüshadan istifade edilerek incelenmiş; metin içindeki rivayetler, kaynak kullanımı ve muhteva tahlili yapılmıştır. Son aşamada ise tüm bu bulgular bağlamında Yusuf Efendi'nin risâlesinin kaynak ve içeriğinde Pfander'in iddialarına herhangi bir tepkinin gözlenip gözlenmediği hususu tartışılmıştır. Bu bağlamda makalenin ilerleyen bölümlerinde önce Pfander'in Kur'an'a dair temel iddiaları ortaya konulmakta, ardından iki metin arasındaki benzerlikleri ve yöntem farklılıklarını göstermek üzere Yusuf Efendi'nin risâlesinin yapısı ve kaynak tercihleri incelenip değerlendirilmektedir.

1. Pfander'in İddiaları

Karl Gottlieb Pfander, 19. yüzyıl Protestan misyonerliğinin İslam dünyasına yönelik faaliyetlerinde öne çıkan, ilmî polemikleriyle tanınmış bir Alman misyonerdir. Almanya'nın Waiblingen şehrinde doğmuş, erken yaşta Basel Misyonu'nda tahsil görmüş ve burada Arapça, Farsça, İbranice ve Tevrat ile Kur'an üzerine eğitim almıştır. 1825 yılında Rusya hâkimiyetindeki Karabağ'ın merkezi Şuşa'da görevlendirilmiştir. Burada Ermeniler ve Müslümanlar arasında misyonerlik faaliyetleri yürütmüş, Farsçayı öğrenerek Müslümanlara hitap edebilecek düzeyde dinî eserler kaleme almaya başlamıştır. 1829 yılında *Die Waage der Wahrheit* ismiyle yazdığı eser son derece ilgi uyandırmıştır. Bu eserin Ermenice (1831), Azeri Türkçesi (1832), Farsça (1835), Urduca (1843), Osmanlı Türkçesi (1861), Arapça (1865) ve İngilizceye (1866) tercüme edildiği, ayrıca Pfander'in bu dillerin konuşulduğu ülkelere gidip misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğu kaydedilir. Bilhassa Hindistan'dayken gerçekleştirdiği mektuplaşmalar ve katıldığı münazaralar oldukça ses getirmiştir. 1839'da İngiliz Church Missionary Society (CMS) himayesine geçerek Hindistan'a gitmiş, 1840'lı yıllarda Agra şehrine yerleşip Urduca öğrenmiştir. En meşhur eseri *Mizânü'l-hak* olup *Tariku'l-Hayât* (1840) ve *Miftâhu'l-Esrâr* (1861) adlı iki eser daha kaleme almıştır. Bu eserlerde İslam'ın nübüvvet, vahiy ve Kur'an anlayışını akli delillerle eleştirmiş; Hristiyanlığın "tek hakikat dini" olduğunu savunmuştur. 1854 yılında Agra'da Müslüman âlim Rahmetullah el-Hindî ile yaptığı meşhur münazara, İslam-Hristiyanlık polemik tarihinde

önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1855’de Peşaver ve ardından 1858’de İstanbul’da misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüş; burada *Mizânü’l-hakk*’ı Türkçeye çevirtip dağıtmıştır. 1865 yılında İngiltere’ye döndükten kısa bir süre sonra vefat eden Pfander, misyonerlik hayatı boyunca İslam’a yönelik eleştirileriyle tanınmış, İslam karşısında Hristiyan apolojisinin önemli isimlerinden biri olarak kabul edilmiştir.¹¹

Türkçeye *Mizânü’l-hak* ismiyle tercüme edilen eserin üçüncü bölümünde (fasl-ı sâlis) Pfander, Müslümanların Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedit’in tahrif edildiğine dair iddialarını konu edinir.¹² Ona göre Müslüman âlimler, Hristiyanlar ile Yahudilerin kendi kutsal kitaplarını değiştirdiklerini, Hz. Muhammed’in peygamberliğine işaret eden ayetleri sildiklerini ve hariçten bazı metinler eklediklerini ileri sürerek bugün Hristiyan ve Yahudilerin ellerinde bulunan Tevrat ve İncil’in doğruluk ve güvenilirliğini reddetmektedirler. Pfander bu iddiaların araştırılması gerektiğini, zira Müslümanların öteden beri bu görüşü tekrarlamalarına rağmen hiçbirinin bunu somut delillerle ispat edemediğini söyler. Ona göre Müslümanlar (i) tahrifin hangi dönemde meydana geldiği, (ii) bunu kimlerin gerçekleştirdiği, (iii) nasıl uygulandığı ve (iv) değiştirildiği ileri sürülen ayetlerin hangileri olduğu şeklinde dört temel meselede açıklama getirmekten acizdirler. Pfander bu sorulara doyurucu cevap verilememesini “delilsiz bir iddia ile yetinme” (*iddiâ-yı bilâ delil ile iktifâ*) olarak değerlendirir.¹³ Bu noktadan itibaren tartışmayı tersine çevirerek, Hristiyan kutsal metinlerinin değil, bizzat Kur’an’ın tarihi güvenilirliğinin sorgulanması gerektiğini ifade eder. Bu kapsamda Pfander, Hristiyanların mevcut Kur’an’ın aslına tam olarak uygun olmadığını ve zamanla değişikliğe uğradığını ileri sürmelerinin mümkün olduğunu iddia eder.¹⁴ Bu kanaatini temellendirmek üzere Hatîb et-Tebrîzî’nin (ö. 741/1340) *Mişkâtü’l-Mesâbih*’inde yer alan rivayetlere başvurur ve “Fezâilü’l-Kur’ân” bâbında yer alan 3 rivayeti delil olarak nakleder. “Fezâilü’l-Kur’ân” bâbının ilk bölümünden iktibas ettiği rivayet şöyledir:

Ömer b. Hattâb (r.a.) şöyle dedi: Hişâm b. Hakîm b. Hizâm’ın Furkan sûresini, benim okuduğumdan farklı bir biçimde okuduğunu işittim. Halbuki Resûlullah (s.a.s.) bana o sûreyi öğretmişti. Neredeyse onu (Kur’ân) okumaktan menedecektim; fakat bitirmesini bekledim. Okumasını tamamladığında onu elbisesinden tutup Resûlullah’a götürdüm ve dedim ki: ‘Yâ Resûlallah! Bu zat Furkan sûresini bana öğrettiğinden farklı biçimde okuyor.’ Bunun üzerine

¹¹ Bilgi için bk. Stock, *The History of the Church Missionary Society*, 2: 151-170; Samuel M. Zwemer, “Karl Gottlieb Pfander 1841 - 1941”, *The Moslem World* 31/3 (1941): 220; Clinton Bennett, “The Legacy of Karl Gottlieb Pfander”, *International Bulletin of Missionary Research* 20/2 (1996): 76-81; Yılmaz Koç, “Christine Schirmacher: Mit den Waffen des Gegners...”, *Osmanlı Araştırmaları* 16 (1996): 235; Birişik, *Oryantalist Misyonerler ve Kur’an [Batı Etkisinde Hint Kur’an Araştırmaları]*, 141-150; Aydın Topaloğlu, “PFANDER, Karl Gottlieb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 268. İngiltere merkezli Kilise Misyoner Cemiyeti (Church Missionary Society: CMS), Pfander’in *Mizânü’l-hak* eseri ve yürüttüğü faaliyetlerdeki başarısına atfen kendisine “Misyonerlerin Şampiyonu” (Champion of Missionaries) unvanını vermiştir. Konuyla ilgili bk. Rizwanullah, “Balance And Exhibition of The Truth”, 64.

¹² Müslüman-Hristiyan polemiki açısından tahrif meselesi hakkında bilgi için bk. Yavuz & Yeniçağ, “Müslüman - Hristiyan Polemiki Açısından Tahrif”, 305-343.

¹³ Karl Gottlieb Pfander, *Mizânü’l-hak* (Londra: Kâin Matbaası, 1861), 30.

¹⁴ Pfander, *Mizânü’l-hak*, 30-31.

Resûlullah (s.a.s.): “Bırak onu, sen de oku!” dedi. Hişâm, işittiğim şekilde okudu. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Evet, böyle indirildi.” buyurdu. Sonra bana: “Sen oku!” dedi. Ben de okudum. Akabinde Hz. Peygamber: “Böyle indirildi. Şüphesiz bu Kur’ân yedi harf üzere indirilmiştir; hangisi kolayınıza gelirse onunla okuyun.” buyurdu.¹⁵

Ardından Pfander, *Mişkâtü'l-Mesâbih*'in “Fezâilü'l-Kur’ân” bâbının üçüncü bölümünden iktibas ettiği rivayetlere uzunca yer verir:

Zeyd b. Sâbit (r.a.) şöyle dedi: Ebû Bekir Yemâme savaşından sonra haber yollayıp beni çağırdı; yanında Ömer b. Hattâb da vardı. Ebû Bekir bana şöyle dedi: “Ömer bana geldi ve dedi ki: Yemâme harbinin şiddetli gününde Kur’ân hâfizlarından birçok kimse şehit oldu. Korkarım ki başka savaşlarda da bu şekilde devam ederse Kur’ân’ın büyük bir kısmı kaybolur. Bu sebeple ben, senin Kur’ân’ın kitap hâlinde toplanmasını emretmen gerektiği kanaatindeyim.” Ben ona dedim ki: “Resûlullah’ın yapmadığı bir işi nasıl yaparsın?” Ömer, “Vallahi bu hayırlı bir iştir.” dedi ve beni ikna edinceye kadar konuyu tekrar tekrar dile getirdi. Nihayet Allah gönlümü bu işe açtı ve ben de onun görüşüne katıldım. Ebû Bekir bana dedi ki: “Sen akıllı, güvenilir bir gençsin; Resûlullah’a vahiy yazardın. Şimdi Kur’ân’ı araştırıp topla!” Vallahi, bana dağlardan birinin taşınması teklif edilseydi, bu iş kadar ağır gelmezdi. Dedim ki: “Resûlullah’ın yapmadığı bir işi nasıl yaparsınız?” Ebû Bekir yine: “Vallahi bu hayırlıdır.” dedi ve konuyu tekrar tekrar dile getirmeye devam etti. Nihayet Allah, Ebû Bekir’le Ömer’in gönlünü açtığı bu işe, benim de gönlümü açtı. Bunun üzerine ben de Kur’ân ayetlerinin ardına düşüp gereği gibi araştırmaya başladım ve onları hurma dallarından, taş levhalardan ve insanların ezberlerinden toplayarak bir araya getirdim. Nihayet Tevbe sûresinin sonundaki (لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ) âyetini, sûrenin sonuna kadar, sadece Ebû Huzeyme el-Ensârî’de buldum. Toplanan sayfeler, vefat edinceye kadar Ebû Bekir’in yanında kaldı; sonra hayatı süresince Ömer’in yanında, ardından da Hafsa’nın yanında muhafaza edildi.¹⁶

Enes b. Mâlik (r.a.) dedi ki: Huzeyfe b. Yemân, Şamlılarla Iraklıların Ermenistan ve Azerbaycan fetihlerinde farklı kıraatlerle Kur’ân okumalarından endişe ederek Osman’a geldi ve “Yâ Emîre’l-mü’minîn! Yahudiler ve Hristiyanlar gibi kitaplarında ihtilafa düşmeden önce bu ümmete imdat eyle!” dedi. Bunun üzerine Osman, Hafsa’ya haber gönderip: “Elindeki mushafı (suhuf) bize gönder, onlardan mushaflar çoğaltalım, sonra onları sana geri verelim.” dedi. Hafsa da gönderdi. Osman; Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Sa’îd b. Âs ve Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm’ı görevlendirdi. Onlar da Mushaf’ı istinsah ettiler. Üç Kureyşli kâtibe: “Zeyd’le bir konuda ihtilafa düşerseniz onu Kureyş lehçesiyle yazın, çünkü Kur’ân

¹⁵ Pfander, *Mizânü'l-hak*, 31.

¹⁶ Pfander, *Mizânü'l-hak*, 31-32.

onların diliyle nazil olmuştur.” dedi. Mushaflar istinsah edilince Osman, asıllarını Hafsa’ya geri teslim etti. Çoğaltılan nüshalardan sınır boylarındaki her bölgeye birer tane gönderdi ve Kur’ândan, Mushaf dışında kalan bütün sahife ve nüshaların yakılmasını emretti. Zeyd b. Sâbit dedi ki: “Mushafı çoğaltırken Ahzâb sûresinden bir âyetin eksik olduğunu fark ettim; Resûlullah’ın onu okuduğunu biliyordum. Aradım ve Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî’de buldum: (مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ).¹⁷ O âyeti de sûresine ekledik.¹⁸

Söz konusu rivayetlere yer verdikten sonra Pfander, bu rivayetlerin içeriğinden hareketle; (i) Hz. Muhammed döneminde Kur’an’ın farklı şekillerde okunduğu, (ii) onun vefatından sonra Hz. Ebû Bekir’in (ö. 13/634) vahyin kaybolmasından endişe ederek Hz. Peygamber’in emri olmaksızın Kur’an’ı ilk kez bir araya getirdiği, (iii) ardından Hz. Osman’ın (ö. 35/656) kıraat ihtilaflarını ortadan kaldırmak için metni yeniden cem’ ve tashih ederek Kureyş lehçesiyle yazdırdığı, (iv) nihayet önceki nüshaların tamamını yakıtılarak yeni mushafları çoğaltıp bütün beldelere gönderdiği yönünde dört farklı çıkarım yapar. Ancak bu çıkarımları ifade etme şekli ve akabinde zikrettiği hususların tamamı, onun en başta ifade ettiği “mevcut Kur’an’ın aslına tam olarak uymadığı” (...şimdiki mütedâvil olan Kur’an aslına mutâbık olmayub tahrîf ve tebdîl olunduğu...) ¹⁹ yönündeki düşüncelerinden çeşitli izler taşır.

Söz konusu çıkarımlardan ilki, Kur’an’ın nüzul döneminde okuma birliğinin bulunmaması ve farklı biçimlerde telaffuz edilmesiyle ilgilidir. Bu hususu Pfander, “Muhammed’in kendi eyyâm-ı hayatında Kur’an’ın bazı âyetleri biri bir türlü, diğeri başka türlü okumuşlardır”²⁰ şeklinde pejoratif bir üslupla ifade eder. Bu konuda Pfander’in Hz. Ömer ile Hişâm b. Hakîm arasındaki kıraat farklılığını ifade eden “yedi harf” rivayetinden hareket ettiği anlaşılmaktadır. Söz konusu yedi harf ruhsatının kıraat kolaylığından ziyade, ihtilaf ve karışıklığa sebebiyet verdiği; dolayısıyla Kur’an’ın daha ilk döneminde sabit bir metin yapısına kavuşmadığı kanaatini desteklemeye çalışır. Böylece mevcut mushafın, ilk nüzûl şekliyle birebir aynı olamayacağı sonucuna zemin hazırlar.

İkinci olarak Pfander, Kur’an’ın aslına mutabık olmayıp tahrîf ve tebdile maruz kalmasını Kur’an’ın Hz. Peygamber zamanında bir araya getirilmemiş olmasıyla temellendirir. Bu hususta “Kur’an Muhammed’in zamanında bir cilde müctemî’ olmayıp Ebû Bekir, Muhammed’in vefatından sonra onun cem’ini emretti ve hâlbuki Muhammed’den buna me’mûr değil idi. Fakat âyât, zayî’ olmamak için maslahat yolundan böyle eyledi.”²¹ şeklindeki ifadelerinden hareketle Pfander’in, ikinci zikrettiği rivayeti iddiasına mesnet kıldığı anlaşılmaktadır. Yemâme’de çok sayıda hafız sahabinin şehit olmasından (12/633) sonra Hz. Ömer’in Kur’an’ın zayi olmasından endişe duyması ve Hz. Ebû Bekir’i Kur’an’ın cem’i konusunda ikna etmesi, bir zafiyet olarak telakki edilir. Bu açıdan Pfander, Kur’an’ın bir araya getirilmesinin ilahi bir emirle değil, sahabe inisiyatifinde tedahüllere açık olarak gerçekleşen bir faaliyet olduğunu ima eder.

¹⁷ “Müminlerden, Allah’a verdikleri sözü yerine getiren kimseler vardır. Kimi, bu uğurda canını vermiş, kimi de ecelini beklemektedir. Verdikleri sözü asla değiştirmemişlerdir.” Ahzâb 33/23.

¹⁸ Pfander, *Mizânü’l-hak*, 32-33.

¹⁹ Pfander, *Mizânü’l-hak*, 30-31.

²⁰ Pfander, *Mizânü’l-hak*, 35.

²¹ Pfander, *Mizânü’l-hak*, 35.

Üçüncü olarak Pfander, metinde yer verdiği son rivayetten hareketle Hz. Osman döneminde ihtilafların devam ettiğini, yeniden bir cem' faaliyetine girildiğini, hatta tashihler yapıldığını ve nihayetinde Mushaf'ın Kureyş lisanına göre düzenlendiğini iddia eder. Bu hususta düşüncelerini "Osman, kürsiyy-i hilâfete câlis oldukda Kur'an'ı ihtilaf üzere okuduklarını işitmekle fesaddan ihtirâzen tekrar cem' ve tashih edip Kureyş lisanı üzere yazmalarını Zeyde ve gayrılarına emreyledi."²² ifadeleriyle dile getirir. Rivayette herhangi bir şekilde Kur'an'ın zayı olması, fesada uğraması veya kaybolması söz konusu değilken Pfander'in "bozulma korkusuyla" anlamında "fesaddan ihtirâzen" kaydını düştüğü görülür. Aynı şekilde "tekrar cem'" ve "tashih" kayıtlarını da bu yorumun bir parçası olarak Kur'an'ın tahrif ve tebdil edildiği iddiasını pekiştirmeye yönelik argüman olarak kullanır.

Dördüncü olarak ise Hz. Osman'ın istinsah faaliyetini, Kur'an'ın aslı formuna müdahale olarak değerlendiren Pfander, aynı rivayetten hareketle Hz. Osman'ın mushafları yakmasına vurgu yapar. Bu çerçevede "Osman'ın emriyle mukaddem Kur'an nüshaları ihrâk olunub yerine nüsh-ı cedide etrâf u eknâfa neşr u irsâl kılındı" dedikten sonra Hz. Osman'ın neden eski nüshaları yaktırdığını sorgulayarak tüm dikkatleri yakma hadisesine çeker:

İmdi bizim sualimiz budur ki: Osman niçün nüsh-ı kadîmeyi yaktırdı? Eğer anın neşrettirdiği nüsh-ı cedide şimdiye kadar mütedâvil olanlar atiki ile mutâbık olub ancak âyât ve suver tertîb ve terkibinde farklu idi iseler bunları yakmak icab itmeyüb hıfz olunmaları münasib idi. Tâ ki eğer bir kimesne 'Osman Kur'an'ı tebdil eylemişdur' deyu iddiaya kalkışacak olur ise nüsha-i kadîme ile cedide önüne konulub müddâinin iddiasını ibtâl mümkün ola. Lakin Osmân'ın cümle nüsh-ı kadîmeyi yaktırması, kadîm ve cedid nüshalar beyninde mütâbakat olmadığına delâlet eder.²³

Söz konusu ifadelerinden anlaşıldığı üzere Pfander'e göre eğer Hz. Osman'ın çoğalttığı yeni nüshalar, şimdiye kadar elde bulunan eski nüshalarla tamamen aynı olsaydı ve sadece ayetlerin/surelerin sıralanışında farklılık gösterseydi, bunları yakmaya zaten gerek olmazdı; hatta korunmaları uygun olurdu. Diğer taraftan biri çıkıp "Osman Kur'an'ı değiştirdi" diye iddiada bulursa, eski ve yeni nüshalar yan yana konularak bu iddia kolaylıkla çürütülebilirdi. Bu varsayımdan hareket eden Pfander, Hz. Osman'ın eski nüshaların tamamını yaktırmasının, eski ve yeni nüshalar arasında tam bir mutabakat bulunmadığına delalet ettiğini iddia eder.

Pfander, Kur'an'ın tahrif edildiği yönündeki iddialarını müdellel kılmak üzere Şii argümanlara başvurarak Hz. Osman'ın, Hz. Ali'nin faziletine dair ayetleri Kur'an'dan çıkardığı iddiasını aktarır. Bu bağlamda Pfander, "Ca'ferî mezhebinde olanların iddiaları bu kavlimizi müekkiddir. Zira ânlar dirler ki Osman kasden Kur'an'dan Ali'nin şânına dair vârid olan âyâtı istihrâc eylemişlerdir." cümlesiyle söz konusu görüşünü dile getirir. Ardından "Meselâ *Debistân-ı Fânî* nâm kitâbda menkuldür ki Osman mushafdan Ali ve onun şân u fazlına dair olan sûreleri ihrâc eyleyüb kadîm nüshaları yakdı" diyerek iddiasını somutlaştırmaya çalışır. Bu ifadelerle

²² Pfander, *Mizânü'l-hak*, 35.

²³ Pfander, *Mizânü'l-hak*, 35.

Pfander, Kur'an'ın içeriğine siyasi saiklerle müdahale edildiğinin altını çizerek metnin şekillenme sürecinin teknik bir istinsah faaliyeti olmayıp, siyasî ve mezhebî tercihlerle yönlendirilmiş bir düzenleme olduğuna işaret eder. Pfander, yine Şii bir kaynak olan *Aynü'l-Hayât*'a dayanarak sûrelerin hacminin değiştiğini ileri sürer. Pfander "Sûretü'l-Ahzâb, Sûretü'l-Bakara'dan mutavvel idi; lâkin taklîl ve tahrîf eylediler" ifadesini aktararak Ahzâb sûresinin aslında Bakara'dan uzun olduğunu; fakat sonradan kısaltılıp bazı ayetlerin çıkarıldığını söyler. Bu tür örneklerle esasen Kur'an'daki tahrifin tahmin edilenden çok daha büyük oranda gerçekleştiğini ima eder.²⁴

Öte yandan Pfander, Hz. Hafsâ'nın (ö. 45/665) elindeki sahifenin akıbeti üzerinden günümüz mushaflarının güvenilirliğini sorgular. "Bir de Osmân'ın Hafsâ'ya gerü gönderdiği nüshanın nerede kaldığı ma'lûm değildir. Şayet Osman, sonra ânı dahi ihrâk eylemiş ola..." diyerek orijinal nüshanın yok edilme ihtimalini gündeme taşımayı hedefler. Rivayette Hz. Osman'ın istinsah sonrasında İmam Mushaf'ı Hz. Hafsâ'ya iade ettiğinin belirtilmesine itimat etmeyip Pfander, bu hususu tartışmaya açar ve Hz. Osman'ın şahsî mushaflar gibi İmam Mushaf'ı da yakmış olabileceğini söyler. Bu cümlelerin devamında, "Eğer Ehl-i sünnet indinde böyle bir nüsha-i atika var ise meydana çıkarub mesâhif-i mevcûde ile mukâbele ideler" diyerek mevcut mushafın, İmam Mushaf'la karşılaştırılması gerektiğini iddia eder. Bunu da "Tâ ki Şîalar ve sâir da'vada bulunanlar ilzâm ve iskât oluna" ifadesinden de anlaşılacağı üzere Şîa'nın haklılığına gerekçe olarak sunar. Bu argümanla Pfander, İmam Mushaf'la bugünkü nüshalar arasında doğrulama yapılmadığını, dolayısıyla Kur'an'ın özgünlüğünün belgelenemeyeceğini ima ederek orijinal nüshanın ortadan kalktığı varsayımı üzerinden Kur'an metninin otantikliğini tartışmalı hâle getirmeyi hedefler.²⁵

Son olarak Pfander, Şii ve Sünniler arasında görülen mushaf anlayışındaki farklılıkları, Kur'an'ın aslına tam olarak ulaşılmadığının delili olarak sunar. Bu bağlamda "Şîa ile Ehl-i Sünnet beyinde Kur'an hakkında bu misillu ihtilaf bulunmasına nazaran asrımızda müslimîn yedinde bulunan nüshanın nüsha-i asliyye olmasında behemehal şübhe olunur." diyerek Müslümanlar arasındaki mezhebî farklılıkları metin bütünlüğüne yönelik bir şüphe gerekçesine dönüştürür. Tüm bu iddialardan sonra Pfander başta söylediği, Müslüman âlimlerin Hristiyanlar ile Yahudilerin kendi kutsal kitaplarını değiştirdikleri yönündeki iddialarının yersiz ve geçersiz olduğu konusuna geri döner. Bu konuda "İmdi eğer Muhammedîler dahi Mesihîlerin kütüb-i mu'teberelerinde serrişte bulunmuş olsalar idi ol-vakit kütüb-i mukaddesenin tahrîfini iddia etmekte hakları olur idi." diyerek Müslümanların, Hristiyanların kutsal kitaplarında tahrif iddiasına dair herhangi bir ipucu elde etmiş olsalardı, o zaman kutsal kitaplarının bozulduğunu ileri sürmeye hakları olabileceğini ifade eder. Bu tutumuyla Pfander, Kur'an'ın tahrif edilme ihtimalini, diğer kutsal kitap savunularının temel dayanağı hâline getirerek polemîği kendi lehine sonlandırır.²⁶

Bütün bu yönleriyle Pfander'in, Kur'an'ın tahrif edildiğine dair kanaatini, temel hadis kaynaklarında yer alan rivayetlerden hareketle temellendirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu kapsamda Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ın koruma altına alınmadığı, yedi harf ruhsatı sebebiyle farklı şekillerde okunduğu ve bunun ihtilaflara sebep olduğu, Hz. Ebû Bekir ve Hz.

²⁴ Bk. Pfander, *Mizânü'l-hak*, 35-36.

²⁵ Pfander, *Mizânü'l-hak*, 36.

²⁶ Pfander, *Mizânü'l-hak*, 36.

Osman dönemlerinde sistematik olarak ciddi tahrif ve tebdile maruz kaldığı, şahsi mushafların yakıldığı, İmam Mushaf'ın akıbetinin belli olmadığı ve nitekim Şii iddiaların da bu tür tahrif söylemlerini doğruladığı yönünde bir dizi iddia ortaya atmaktadır. Bu iddiaların yer aldığı *Mizânü'l-hak* isimli eserini Müslüman dillerine çevirip neşrederek de söz konusu iddialarının yayılmasını sağlamaya çalıştığı ve başta Hindistan olmak üzere pek çok yerde tartışmaların başlamasına sebebiyet verdiği müşahade edilmektedir. Tam da bu iddiaların ortaya atıldığı ve tartışmaların yaşandığı süreçte Şumnulu Yusuf Efendi'nin Edirne'de Kur'an tarihiyle ilgili rivayetleri şerh eden bir risâle yazması da dikkatleri bu risâleye çekmektedir.

2. Şumnulu Yusuf Efendi ve *el-İm'ân fî cem'i'l-Kur'ân* İsimli Risâlesi

Tam adı Yusuf b. Mehmed b. İbrahim olan müellif hakkında elimizdeki bilgiler son derece sınırlıdır. Bugün Bulgaristan sınırlarında kalan Şumnuda dünyaya geldiği için Şumnulu (Şumnî) nisbesiyle anıldığı ve bu sebeple de Edirne'deki halk arasında "Şumnulu Yusuf Efendi" şeklinde tanındığı kaydedilir.²⁷ Memleketinde tahsilini tamamladıktan sonra Edirne'ye göç edip burada Eski Camii'de (Câmi-i Atik) Arap dili ve Kur'an tefsiri dersleri vererek tedris faaliyetlerine başlar.²⁸ Şehirde 1262/1845 yılında Mekteb-i İdâdiyye-i Askeriyye'nin kurulmasıyla²⁹ birlikte söz konusu mektepte mantık dersi muallimliğine tayin edilir.³⁰ Bu yönüyle Yusuf Efendi'nin, ıslahat faaliyetleri kapsamında medreseden mektebe geçiş dönemini idrak etmesi ilgi çekicidir.

Edirne Valisi Çengelzâde Tâhir Mehmed Paşa'nın mektepteki talebeler için, Kur'an kitabedinin nasıl gerçekleştirildiğini ele alan bir eser yazması yönünde kendisinden ricada bulunması,³¹ mektebin kurulduğu 1262/1845 senesinden hemen bir sonraki yıla tekabül eder.³² Dolayısıyla Yusuf Efendi'nin görevine başlarken sadece mantık dersinden sorumlu olmadığı gibi ihtiyaç duyulan bir alanda telif vazifesi üstlendiği ve sorumluluk alanının geniş tutulduğu görülür. Bursalı Mehmed Tâhir Efendi'nin, Yusuf Efendi'yi "ilm-i kıraat mütehasşislerinden bir zât"³³ olarak zikretmesine bakılırsa Yusuf Efendi, mantık dersinin yanı sıra Arap dili, tefsir ve kıraat gibi muhtelif alanlarda da dersler verir. Bâdî Efendi'nin verdiği bilgilere göre 1273/1856-7 yılında Yusuf Efendi'nin mektepteki görevine devam ettiği ve dolayısıyla söz konusu mektepte 10 yılı aşkın bir süre vazifesini icra ettiği anlaşılmaktadır.³⁴ Mutasavvıf kişiliğiyle de öne çıkan Yusuf Efendi'nin³⁵ talebe veya müridlerinden kabiliyeti olan kimseleri yetiştirme ve onları tasavvufi açıdan eğitip yönlendirme faaliyetleriyle meşgul olduğu sırada, Edirne'de 1282/1865 yılında vefat ettiği ve şehirdeki Buçuktepe Kabristanı'nda Tabya civarına defnedildiği belirtilir.³⁶

²⁷ Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 2: 1490.

²⁸ Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 2: 1490.

²⁹ Hasanov, "Şumnulu Yusuf Efendi", 126.

³⁰ Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 2: 1490.

³¹ Şumnulu Yusuf Efendi, *el-İm'ân fî cem'i'l-Kur'ân*, Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazmalar, no: 4756, 2b.

³² Bk. Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 2: 1490.

³³ Bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 202.

³⁴ Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 2: 1491.

³⁵ Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 2: 1490.

³⁶ Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 2: 1490; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 202.

Yusuf Efendi'nin bilinen tek eseri Arapça kaleme aldığı *el-İmân fî cem'î'l-Kur'ân* isimli risâlesidir. Eserin telif tarihiyle ilgili olarak Ahmed Bâdî, 1262/1846 yılına işaret eder.³⁷ Bâdî Efendi'nin verdiği tarih, Yusuf Efendi'nin Çengelzâde Tâhir Mehmed Paşa'nın Edirne'ye vali olarak atandığı tarihlerle de örtüşür. Zira Tâhir Mehmed Paşa'nın Edirne'de Şevval 1260/Kasım 1844 tarihinde vali olarak göreve başladığı ve yaklaşık 2 yıl 5 ay kadar bir süre sonra Rebiülevvel 1263/Şubat-Mart 1847 tarihinde de bu görevinden ayrıldığı kaydedilmektedir.³⁸ Bu durumda Yusuf Efendi'nin göreve başladığında yaptığı ilk faaliyetlerden birinin mevzubahis risâleyi kaleme almak olduğu anlaşılmaktadır. Yusuf Efendi, risâlenin mukaddimesinde sebab-i telif olarak Edirne Valisi Çengelzâde Tâhir Mehmed Paşa'nın ricasına işaret eder. Bu anlamda “Çengelzâde diye maruf Tâhir Paşa, yüce Kur'ân-ı Azîmüştân'ın kitâbetinin nasıl gerçekleştiğini açıklama konusunda benden bir ricada bulundu.” şeklinde bir açıklama yaparak onun bu talebine söz konusu risâleyle icabet eder.³⁹ Ahmed Bâdî, risâlenin “...dibâcesi Edirne vâlisi Çengelzâde Tâhir Paşa nâmıyla muvaşşah...” ifadeleriyle vâlinin adının önsözde yer almasını konu edinerek bu durumu, esere süs ve şeref katan bir unsur olarak değerlendirir.⁴⁰ Nitekim Yusuf Efendi, risâlenin sebab-i telifinden bahsederken Tâhir Paşa için “Allah yolunda kardeşim, şeriatın hâmisî, büyük vezir, muhterem mareşal, Allah'ın şeriatını gözeten, kullarına merhamet eden” gibi methiyeler dizmiş, ardından da “Allah onun devletini berdevam eylesin, izzetini artırsın, ona olan inayetini katlasın, işlerini Allah'ın rızasına muvafık eylesin, bu talebini dünya ve ahirette onun için büyük bir nimet ve saadet vesilesi eylesin” şeklinde dualarla tezyin eder.⁴¹ Risâlenin ferağ kaydında öğrencisi Ali es-Seyfî tarafından Yusuf Efendi'nin Mekteb-i İdâdiyye-i Askeriyye'deki talebeler için bu risâleyi telif ettiğine dair bir not düşülmüştür.⁴² Bu durum, eserin muhatap kitlesinin özellikle söz konusu askerî lisedeki öğrenciler olduğunu gösterir. Risâlenin dilinin Arapça olması da tedris maksadıyla yazıldığını teyit eder.

Çengelzâde Tâhir Mehmed Paşa'nın kendisinden Kur'an'ın kitabetinin keyfiyetini beyan sadedinde bir ricada bulunduğunu belirten Yusuf Efendi'nin,⁴³ risâlenin isminde *kitâbet* yerine *cem'* kelimesini kullanması göze çarpmaktadır. Risâlenin içeriğinden hareketle Yusuf Efendi'nin *cem'* kelimesiyle sadece Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ın ayet ve surelerinin derlenip bir araya getirilmesini değil, vahyin nazil olduğu sırada yazıya geçirilmesinden başlayıp Hz. Osman dönemindeki istinsah faaliyetini de kapsayacak şekilde Kur'an'ın mushaf hâline getirilmesini ve

³⁷ Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 2: 1490.

³⁸ Aydın Özkan, *Kaptan-ı Deryalıktan Üç Kıt'a Valiliğine Çengeloğlu Tahir Paşa'nın Hayatı, Askeri, İdari ve İlmi Yönü* (Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017), 151.

³⁹ Bk. Şumnulu, *el-İmân fî cem'î'l-Kur'ân*, 2a.

⁴⁰ Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 2: 1490. Ahmed Bâdî Efendi'nin söz konusu cümleleri, bir çalışmada “...dibâcesi Edirne Vâlisi Cenklizâde Tahir Paşa tarafından yazılan ... muvaşşah bir risâle...” şeklinde ifade edilir [bk. Selami Şimşek, *Osmanlı'nın İkinci Başkenti Edirne'de Tasavvuf Kültürü* (İstanbul: Buhara Yayınları, 2008), 166]. Başka bir çalışmada ise aynı cümleler “...dibâcesi Edirne Vâlisi Cenklizâde tarafından yazılan...” şeklinde hatalı yorumlanmıştır [bk. Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 315]. Burada Bâdî Efendi'nin zikrettiği “nâmıyla muvaşşah” tabiri, “ismiyle süslenmiş, adıyla tezyin edilmiş” anlamındadır; dolayısıyla Çengelzâde Tâhir Paşa'nın dibâceyi bizzat kaleme aldığına değil, dibâcede adının zikredilerek metnin onun ismiyle şereflendiğine işaret etmektedir.

⁴¹ Bk. Şumnulu, *el-İmân fî cem'î'l-Kur'ân*, 2a.

⁴² Bk. Şumnulu, *el-İmân fî cem'î'l-Kur'ân*, 11a.

⁴³ Şumnulu, *el-İmân fî cem'î'l-Kur'ân*, 2b.

bu ilk mushafın çoğaltılma sürecini kastettiği söylenebilir. Nitekim Yusuf Efendi'nin öğrencisi Ali es-Seyfi (ö. 1311/1893-4) de ferağ kaydı düşerken risâleden “Kur'ân'ın cem'i ve vahyin kitâbeti hakkındaki bu risâle...”⁴⁴ şeklinde bahsederek vahyin kitâbetini (وكتابة الوحي) özel olarak vurgular. Risâlenin serlevha kısmında adı, *Risâle-i İmân fî cem'i'l-Kur'ân* şeklinde elif-lâmsız yazılırken, ferağ kaydında *el-İmân fî cem'i'l-Kur'ân* şeklinde ifade edilir.⁴⁵ *İmân* kelimesinin “bir işte pek ileri gitmek, mübalağa üzere çalışmak, bir hususta derinleşip ayrıntıya girmek, gayret edip dikkat göstermek” gibi anlamlarda kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁶ Bu yönüyle eserin isminin “Kur'ân'ın mushaf hâline getirilme sürecine ilişkin ayrıntılı tetkik” anlamını ifade ettiği söylenebilir.

Edirne Valisi Çengelzâde Tâhir Mehmed Paşa'nın talebine uygun olarak Yusuf Efendi, eserin muhtevasını da büyük oranda kitâbet konusunu merkeze alarak oluşturur. Yusuf Efendi, iktibasta bulunduğu metinler için çoğunlukla temel kaynaklarına işaret eder. Bu manada risâlenin ana omurgası el-Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* isimli eserine ve dolayısıyla da *Sahîh-i Buhârî*'nin “Fezâilu'l-Kur'ân” bâbına dayalıdır. Nitekim arza rivayeti, Kur'ân'ın cem'i, istinsahı, hafız sahabiler gibi hususlarda uzun bloklar hâlinde el-Kastallânî'den iktibaslar yapılır. Ayrıca zaman zaman el-Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibu'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* isimli şerhinden de istifade edilir. Diğer taraftan Hatîb et-Tebrîzî'nin (ö. 741/1340) *Mişkâtü'l-Mesâbih* isimli hadis eseri üzerine yazılan şerhlerden Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Mirkâtü'l-Mefâtîh şerhu Mişkâtî'l-Mesâbih*'i ile Şerefüddîn et-Tîbî'nin (ö. 743/1343) *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkâtî'l-Mesâbih* adlı eseri rivayetlerin anlaşılmasında önemli müracaat kaynakları olmuşlardır. Pfander'in *Mişkâtü'l-Mesâbih*'ten nakillerde bulunması, Yusuf Efendi'nin ise risâlesini hem Buhârî hem de *Mişkât* şerhleri ile teşkil etmesi, her iki müellifin de tartışmayı aynı literatür zemini üzerinde sürdürdüğünü göstermektedir.

Yusuf Efendi'nin risâlesinde, Pfander'in ismine yahut eserine herhangi bir şekilde açıkça atıfta bulunulduğuna dair elimizde doğrudan bir kayıt yoktur. Ancak risâlede öne çıkan en önemli hususlardan biri de Pfander'in Kur'ân'ın tarihsel güvenilirliğini sorgulamak amacıyla yer verdiği üç rivayetten, Kur'ân'ın cem'i⁴⁷ ve istinsahıyla⁴⁸ ilgili olan iki tanesinin Yusuf Efendi tarafından da ele alınmış olmasıdır. Bu durum, söz konusu rivayetlerin müellif tarafından gelişigüzel bir şekilde ele alınmadığını; aksine bilinçli bir tercih doğrultusunda gerçekleştiğini düşündürmektedir. Bilhassa el-Kastallânî'nin *İrşâdü's-sârî* adlı *Sahîh-i Buhârî* şerhindeki açıklamalar çerçevesinde değerlendirilmiş olması hem otoriteye dayanmakta olduğunu hem de Pfander'in kullandığı kaynakları doğru yorumlama yöntemine işaret etmektedir. Bu yönüyle Yusuf Efendi, rivayetleri şerh geleneği içerisinde yorumlayarak haberlerin manası etrafında oluşabilecek şüpheleri bertaraf etmeyi hedeflemiş görünmektedir.

Muhteva açısından incelendiğinde Yusuf Efendi'nin risâlesinde yine hadis şerhleri üzerinden evvela nüzul keyfiyeti bağlamında vahiy nazil olduğu sırada Hz. Peygamber'in kaç yaşında

⁴⁴ Şumnulu, *el-İmân fî cem'i'l-Kur'ân*, 11a.

⁴⁵ Şumnulu, *el-İmân fî cem'i'l-Kur'ân*, 2b, 11a.

⁴⁶ Ali Seydi Bey, *Resimli Kâmûs-ı Osmânî* (İstanbul: Matbaa ve Kütübhanê-i Cihân, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, 1324), 1: 111.

⁴⁷ Şumnulu, *el-İmân fî cem'i'l-Kur'ân*, 3a-3b.

⁴⁸ Şumnulu, *el-İmân fî cem'i'l-Kur'ân*, 4a-4b.

olduğu, Mekke ve Medine’de vahyin nazil olma süreleri ile ilgili tartışmalar konu edilir.⁴⁹ Ardından Hz. Peygamber döneminde vahyin yazıya geçirilip Hz. Ebû Bekir döneminde bir araya getirilmesi (*cem’*) hususu ele alınır. Bu noktada Yemâme savaşının Kur’an’ın cem’ine gerekçe teşkil ettiği, Hz. Ömer’in (ö. 23/644) Hz. Ebû Bekir’e Kur’an’ın toplanması konusunda ısrarcı olduğu, nihayet Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?]) başkanlığında komisyon oluşturulduğu, hıfz ve kitabet şeklinde iki şahitle birlikte Kur’an’ın bir araya getirildiği, Tevbe sûresinin son ayetleriyle ilgili yazılı belge bulunmaması gibi temel hususlar genel hatlarıyla ortaya konulur. Bununla birlikte ana mushafın Hz. Ebû Bekir’den sonra Hz. Ömer’e, ardından da kızı Hz. Hafsa’ya intikal ettiğine dair kayıtlar izah edilir.⁵⁰

Öte yandan risâlede Hz. Osman döneminde Mushaf’ın istinsah edilmesini zorunlu kılan şartlarla ilgili olarak Ermenistan ve Azerbaycan seferi sırasında askerler arasındaki kıraat ihtilaflarına işaret edilmesi, Zeyd b. Sâbit başkanlığında istinsah komisyonu kurulması, Hz. Osman’ın Hz. Hafsa’daki İmam Mushaf’ı istemesi, istinsah edilen mushaflarda Kureyş lehçesinin belirlenmesi, mushafların şehirlere gönderilmesi, yedi harf meselesi, İmam Mushaf dışındaki şahsi mushafların yakılması gibi hususlar genel hatlarıyla izah edilir.⁵¹ Ayrıca resm-i mushaf özelinde Arap yazısının tarihsel gelişimi, hattatların buna katkıları, resm-i Osmânî’nin kendine mahsus kuralları gibi çeşitli konulara değinilir.⁵² Ardından hâfız sahâbîlerin sayısı ve isimleri tartışılarak Übey b. Kâ’b (ö. 33/654 [?]), Muâz b. Cebel (ö. 18/639), Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684-85) şeklinde öne çıkan 4 hâfız sahâbî geniş sayılabilecek bir çerçevede ele alınır.⁵³ Diğer taraftan vahiy kâtiplerinin sayısının 43’e ulaştığı, dört halifenin bu listeye dahil olduğu, en fazla görev alan kişinin Zeyd b. Sâbit olduğu gibi hususlar işlenir. Sonrasında da söz konusu kâtipler arasında en çok tartışmanın vuku bulduğu isimler olarak Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh (ö. 36/656-57) ve Muâviye b. Ebî Süfyân’ın (ö. 60/680) vahiy kâtipliği ile ilgili meseleler ele alınır.⁵⁴ Son olarak da risâlede Yezîd b. Muâviye’ye (ö. 64/683) lanet edilmesi meselesi ulemanın kavilleri çerçevesinde etraflıca değerlendirilir.⁵⁵

Bu aşamada her iki eserin muhtevasına yönelik yapılacak karşılaştırma, Yusuf Efendi’nin Pfander’e cevap mahiyetli bir metin yazıp yazmadığı konusunda yol gösterici olacaktır. Pfander’in Kur’an tarihi yazıcılığına yönelik eleştirileri ile Yusuf Efendi’nin şerhlerden naklettiği bilgilerin içerik açısından örtüşmesi, iki eser arasındaki irtibata dair belirli çıkarımlarda bulunmayı mümkün kılmaktadır. Nitekim Pfander’in ilk eleştirisi olan “Kur’an’ın nüzul sürecinde farklı biçimlerde telaffuz edilmesi” konusunun, Yusuf Efendi’nin de öncelikli gündemleri arasında yer alması ilgi çekicidir. Bu kapsamda Yusuf Efendi, her ne kadar Pfander’in Kur’an’ın Hz. Peygamber zamanında dahi farklı biçimlerde okunduğuna değinmek üzere dile getirdiği yedi harf rivayetinin bizatihi aynısına yer vermese de farklı bir varyantını zikrettiği ve bu konuda el-Kastallânî’nin

⁴⁹ Şumnulu, *el-İmân fi cem’i’l-Kur’ân*, 2a-2b.

⁵⁰ Şumnulu, *el-İmân fi cem’i’l-Kur’ân*, 2b-4a.

⁵¹ Şumnulu, *el-İmân fi cem’i’l-Kur’ân*, 4a-6a.

⁵² Şumnulu, *el-İmân fi cem’i’l-Kur’ân*, 6a.

⁵³ Şumnulu, *el-İmân fi cem’i’l-Kur’ân*, 6a-7b.

⁵⁴ Şumnulu, *el-İmân fi cem’i’l-Kur’ân*, 8a-9a.

⁵⁵ Şumnulu, *el-İmân fi cem’i’l-Kur’ân*, 9a-10b.

yorumlarını iktibas ettiği görülmektedir.⁵⁶ Bu kapsamda ilk rivayeti “yedi harf” konusuna dair şerhlerden alıntılarla ayrıntılandırır ve “yedi harf” hususunun Kur'an'da muhtelif yerlerde bulunan Arap kabilelerine ait yedi lehçeye delalet ettiğinin, herhangi bir ihtilaf veya karışıklığa sebebiyet vermediğinin, bilakis ümmetin yararının gözetilmesi ve kolaylık prensibinin bir neticesi olduğunun altını çizer.

Pfander'in ikinci eleştirisi olan Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ın tek bir mushafta toplanmamış olması bağlamında Yusuf Efendi, her ne kadar Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ın tamamı tek bir nüshada toplanmamış olsa da aslında tamamının farklı malzemelere yazılmış olduğuna temas eder.⁵⁷ Ayrıca şerhlerden yapılan alıntılarda Kur'an'ın topyekûn inmeyip uzun bir müddette nazil olduğu, nübüvvet sürecinin Mekke ve Medine dönemlerinde farklı şart ve bağlamlarda devam ettiği, bu süreçte varit olan neshlerin Kur'an'ın tek bir mushafta toplanması hâlinde birçok ihtilaf ve karışıklığa sebep olabileceği de aktarılır. Yine Hz. Peygamber dönemindeki bilgi aktarım yönteminin, yazılı metinler üzerinden değil sözlü aktarım kültürüne dayalı olarak hafızların ezberleri merkeze alınarak yapıldığı ve her sene Hz. Peygamber ile Cebrail arasında yapılan arzanın, Allah Resulü vefat etmeden önceki sene iki kez yapıldığına vurgu yapılır.⁵⁸ Böylece Kur'an ayetlerinin son şeklinin, söz konusu arzalarla sürekli takip ve karşılıklı okumalarla kontrol altında tutulduğunun altı çizilir. Yusuf Efendi, Pfander'e herhangi bir atıfta bulunmasa da alıntıladığı bu bilgilerle, aslında Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ın cem' edilmeme gerekçelerini farklı yönleriyle ele almaktadır.

Pfander'in üçüncü eleştirisi, Hz. Osman döneminde Kur'an'ın yeniden toplanması ve tek lehçe esasıyla yazılmasına yöneliktir. Yusuf Efendi, bu konuda hadis şerhlerinden detaylı açıklamalar naklederek Hz. Osman'ın tek lehçe uygulamasının, başlangıçta kolaylık ilkesi gereği izin verilen farklı okuyuşların, sonraki süreçte Müslümanlar arasında tefrikalara sebebiyet vereceğinin anlaşılması sebebiyle kaldırıldığına işaret eder.⁵⁹ Bu anlamda risâlede; Kureyş lehçesinin Arapların en fasih lehçesi olduğu, nitekim Kur'an'ın aslında bu lehçe ile nazil olduğu, dolayısıyla Hz. Osman'ın söz konusu uygulamasının ihtilâfları ortadan kaldırmayı hedefleyen bir nevi “aslına dönüş” olarak görülmesi gerektiği ön plana çıkarılır.⁶⁰ Bu alıntılar Pfander'in, Hz. Osman'ın uygulamasına yönelik “tahrif” iddialarına, örtük bir cevap niteliği taşımaktadır.

Pfander'in dördüncü ve en temel eleştirisi olan Hz. Osman'ın eski nüshaları yaktırması meselesinin, Yusuf Efendi'nin de en merkezî gündemleri arasında yer alması câlib-i dikkattir. Bu konuda hadis şerhlerinden naklettiği değerlendirmelerle Yusuf Efendi, Hz. Osman'ın eski nüshaları yaktırması yönündeki emrin, insanlar arasında ortaya çıkabilecek muhtemel ihtilâflara kesin bir şekilde önlem alma esasına dayandığına vurgu yapar.⁶¹ Öte yandan yakılan malzemelerin içeriğine dair aktarılan bilgiler de Hz. Osman'ın uygulamasının arka planına dair önemli gerekçeler barındırır. Buna göre yakılan malzemeler; mensûh ayetleri, Kur'an tefsirine yönelik ifadeleri, Kureyş lehçesi dışında yazılmış bölümleri ve şâz kıraatleri içeren karışık bilgileri

⁵⁶ Şumnulu, *el-İmân fi cem'i'l-Kur'an*, 5a.

⁵⁷ Şumnulu, *el-İmân fi cem'i'l-Kur'an*, 2a.

⁵⁸ Şumnulu, *el-İmân fi cem'i'l-Kur'an*, 2b.

⁵⁹ Şumnulu, *el-İmân fi cem'i'l-Kur'an*, 6a.

⁶⁰ Şumnulu, *el-İmân fi cem'i'l-Kur'an*, 5a.

⁶¹ Şumnulu, *el-İmân fi cem'i'l-Kur'an*, 5b.

ihtiva etmektedir.⁶² Yusuf Efendi'nin bu iktibasları, Pfander'in "Eğer yeni nüshalar eskilerle aynı idiyse Hz. Osman tarafından bunlar neden yakıldı?" şeklindeki imâlî yaklaşımına, eski nüshaların yakılmasının farklılıkları gizlemek değil, bilakis ihtilafı önleme amacının devamı niteliğinde olduğunu açıklama amacına matuftur.

Yusuf Efendi'nin risâlede ele aldığı hususlardan biri İmam Mushaf'ın durumudur. Nitekim Hz. Osman, Kur'anı çoğalttıktan sonra Hz. Hafsa'nın nüshasını ona geri göndermiş, Hz. Hafsa'nın vefatından sonra ise söz konusu nüsha Mervân b. el-Hakem (ö. 65/685) tarafından yakılmıştır. Zira Kureyş lehçesiyle yazılmamış olan bu nüsha da Müslümanlar arasında ihtilâfa sebep olma ihtimalini barındırmaktadır.⁶³ Yusuf Efendi'nin şerhlerden aktardığı bu bilgi, Pfander'in Hz. Hafsa'daki nüshanın akıbetinin bilinmediği yönündeki iddiayı hatırlatmaktadır. Bu bağlamda Yusuf Efendi şerhlerden alıntılacağı bölümlerle, hem İmam Mushaf'ın akıbetinin meçhul olmadığına hem de İslam beldesine gönderilen diğer nüshalarla aynı özellikleri taşımayan bu nüshanın neden yakıldığına dair bilgilere yer verir.

Öte yandan Yusuf Efendi'nin risâlesinin, Pfander'in iddialarının tamamıyla örtüşen bir yapı arz etmediği de belirtilmelidir. Bu anlamda özellikle Şii argümanlara başvurularak ortaya atılan Hz. Osman'ın Kur'an'dan Hz. Ali'nin faziletine dair ayetleri çıkardığı, Ahzâb suresinin aslında Bakara suresinden uzun olduğu ve Şia ile Ehl-i Sünnet arasındaki ihtilaflar sebebiyle Kur'an'ın metninin şüpheli olduğu yönündeki iddialar ön plana çıkmaktadır. Yusuf Efendi'nin risâlesi, Pfander'in Kur'an tarihi yazıcılığı bağlamında diğer iddialarına cevap niteliğindeki içeriklere sahip olmakla birlikte Şii argümanlara yönelik herhangi bir muhtevaya sahip değildir. Bu durum risâlenin ilk yazılma amacını akla getirmektedir. Nitekim Tâhir Paşa, Yusuf Efendi'den Kur'an'ın kitabet süreciyle alakalı bir eser kaleme almasını istemiştir. Pfander'in Şii argümanlar kullanarak ortaya attığı iddialar ise Hz. Osman döneminin sonuna kadar devam eden Kur'an tarihinin yazılma süreciyle doğrudan ilintili olmayıp mezhepsel faktörlerle ortaya çıkan tâlî konuları içermektedir. Bir başka deyişle bu iddialar, Kur'an'ın nüzul, cem' ve istinsah süreçlerinin dışında kalan hususlardır. Öte yandan bu risâlenin, Askerî İdadi mektebinde okutulmak üzere kaleme alındığı düşünüldüğünde, Yusuf Efendi'nin henüz genç yaşta olan talebe-i ulûmun zihinlerinde mezhep tartışmalarına dair konulara erkenden yer vermeyi uygun görmemesi anlaşılır ve makul bir yaklaşımdır. Ayrıca dönemin siyasi konjonktürünün Sünni-Şii tartışmalar bağlamında muhtemel bir hassas süreçten geçiyor olması, böylesi bir tartışma zemininin gündeme getirilmek istenmemesi ihtimalini akla getirmektedir.

Nihayetinde her ne kadar açık isim vermese de Yusuf Efendi'nin Pfander'in yer verdiği üç rivayetten ikisini doğrudan, birini dolaylı olarak ele alması ve konuyu hem *Mişkât*'ın iki şerhine hem de *Sahîh-i Buhârî*'nin şerhlerine müracaat ederek işlemesi, rivayetler üzerinden ortaya atılan bu tür iddialara karşı bir tepki verdiği izlenimi oluşturur. Dolayısıyla Çengelzâde Tâhir Mehmed Paşa'nın talebi karşısında vücuda gelen risâlenin, bir taraftan talebeyi hadis malzemesinin doğru yorumuna ulaştırmayı hedeflediğini, diğer taraftan da dolaşımdaki iddialara ilmî bir izah çerçevesi sunmayı amaçladığını söylemek mümkün görünmektedir.

⁶² Şumnulu, *el-İmân fî cem'i'l-Kur'an*, 5b.

⁶³ Şumnulu, *el-İmân fî cem'i'l-Kur'an*, 5a.

Sonuç

Şumnulu Yusuf Efendi'nin kaleme aldığı *el-İmân fî cem'i'l-Kur'ân* adlı risâle, görünürde hadis şerhlerinden yapılan iktibasların yer aldığı bir mecmua izlenimi vermektedir. Bununla birlikte bu araştırma, eserin salt bir derleme olmaktan öte, dönemin önde gelen misyonerlerinden Pfander'in Kur'an tarihiyle ilgili eleştirilerine örtük bir reddiye niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır. Her ne kadar müellif, Pfander'in ismine yahut eserine açık bir şekilde atıf yapmış olmasa da *Mîzânü'l-hak*'ta Kur'an tarihi bağlamında dile getirilen rivayetlerin ikisinin doğrudan, birinin dolaylı olarak risâlede ele alınmış olması, iki metin arasında dikkat çekici bir ilişkiye işaret eder.

Yusuf Efendi'nin özellikle Pfander'in tenkit malzemesi olarak kullandığı rivayetleri merkeze alması ve bunları hadis şerhleri üzerinden uzunca iktibaslarla değerlendirmesi, ilgili meselelerin cevaplarının zaten İslami ilim geleneği içerisinde mevcut olduğunu göstermek gibi bir niyetle kaleme alındığını düşündürmektedir. Bu bağlamda risâle, herhangi bir polemige girip doğrudan Pfander'i muhatap almak yerine, Müslüman kitleye ve bilhassa Askerî İdadi'de eğitim gören genç nesle hitap eden bir ilmi bilinçlendirme çabası olarak okunabilir. Yusuf Efendi'nin tercih ettiği dil, konu düzeni ve kaynak kullanımı bu bulguyu desteklemektedir.

Ayrıca risâlenin yazımı, Kur'an tarihi öğretiminin medrese geleneğinden mektep müfredatına aktarıldığı geçiş sürecine denk gelmektedir. Bu durum, daha önce medreselerde doğrudan "Kur'an tarihi" başlığı altında müstakil bir tema görülmezken, mezkûr dönemde ilk kez yeni kurulan bir mektepte bu konunun ders olarak işlenmesi amacıyla özel metinlerin yazıldığını göstermektedir. Söz konusu gelişmede Batı menşeli yayınların, misyonerlik faaliyetlerinin ve özellikle Pfander gibi şahısların sebep olduğu entelektüel baskının etkili olduğu açıktır. Netice itibarıyla *el-İmân fî cem'i'l-Kur'ân* isimli risâlenin alelade bir şekilde hadis şerhlerinden derlenen bir metin olmadığı; Kur'an tarihi tartışmalarına gelenekten beslenen sistemli bir cevap olma özelliğiyle dönemin ilmi zihniyetini ve savunma stratejisini anlamamıza katkı sunan özgün bir örnek olduğu görülmektedir.

Kaynakça

- Alıcı, Mehmet. "Osmanlı Son Döneminde Müslüman-Hristiyan Tartışmalarına Dair Bir Karşılaştırma: Şemsü'l-Hakika ve Râfi'u's-Şübühât y'ani, Cevâb-i Risâle-i Şemsü'l-Hakikat". *Mukaddime* 7/1 (2016): 31-52.
- Ali Seydi Bey. *Resimli Kâmûs-ı Osmânî*. 3 cilt, İstanbul: Matbaa ve Kütübhanê-i Cihân, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, 1324.
- Aydın, Mehmet. "Hristiyanlığa Karşı Yazılmış Türkçe Reddierler". *Diyanet Dergisi* 19/1 (Ocak-Şubat-Mart 1983): 15-23.
- Bâdi Efendi, Ahmed. *Riyâz-ı Belde-i Edirne 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*. Nşr. Niyazi Adıgüzel & Raşit Gündoğdu, 2 cilt, Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Bennett, Clinton. "The Legacy of Karl Gottlieb Pfander". *International Bulletin of Missionary Research* 20/2 (1996): 76-81.
- Birişik, Abdulhamit. *Oryantalist Misyonerler ve Kur'an [Batı Etkisinde Hint Kur'an Araştırmaları]*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Birişik, Abdulhamit. "Rahmetullâh el-Hindî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, 34: 419-421.

- Bursalı, Mehmed Tâhir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. 3 cilt, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Genel, Fatma. *Karl G. Pfander'in Mizânü'l-Hakk'ı Işığında İslam ve Hristiyanlığa Bakışının Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Hasanov, Sefer. "Şumnulu Yusuf Efendi ve İm'ân fî Cem'i'l-Kur'ân Adlı Risâlesi". *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı (Trakya, 07-09 Mayıs 2014)*, ed. Ahmet Emre Dağtaşoğlu & Muhammet Altaytaş, İstanbul: Ensar Yayınları, 2014, 125-131.
- el-Hindî, Rahmetullah. *İzhârü'l-Hak* 1. Çev. Ali Namlı, İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- Kaplan, İbrahim. "Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Polemik Geleneği". *Hikmet Yurdu* 3/5 (Ocak-Haziran 2010): 155-187.
- Koç, Yılmaz. "Christine Schirrmacher: Mit den Waffen des Gegners. Christlichmuslimische Kontroversen im 19. und 20. Jahrhundert dargestellt am Beispiel der Auseinandersetzung um Karl Gottlieb Pfanders 'Mizan al-haqq' und Rahmatullâh ibn Halil al-Utmânî al-Kairânawîs 'Izhar al-huqq' und der Diskussion über das Barnabasevangelium". *Osmanlı Araştırmaları* 16 (1996): 231-239.
- Mohammad, Noor. *Hindistan'da Misyonerlik Faaliyetleri ve Agra Tartışmaları*. Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Özkan, Aydın. *Kaptan-ı Deryalıktan Üç Kıt'a Valiliğine Çengelöğlu Tahir Paşa'nın Hayatı, Askeri, İdari ve İlmî Yönü*. Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Pfander, Karl Gottlieb. *Mizânü'l-hak*. Londra: Kâin Matbaası, 1861.
- Rank, Scott. "An Anti-Islamic Polemic in 1870s Ottoman Istanbul: S. W. Koelle's *Gıdâü'l-Mülâhazât*". *Osmanlı'da Felsefe, Tasavvuf ve Bilim*, ed. Fuat Aydın & Mükerrrem Bedizel Aydın, İstanbul: Mahya Yayınları, 2016, 247-259.
- Rizwanullah. "Balance And Exhibition of The Truth (Mizanu'l-Haq & Izharu'l-Haq)". *TURAN Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi* 1/2 (Bahar 2022): 64-70.
- Stock, Eugene. *The History of the Church Missionary Society: Its Environment, Its Men and Its Work*. 4 cilt. Londra: Church Missionary Society, 1899.
- Şimşek, Selami. *Osmanlı'nın İkinci Başkenti Edirne'de Tasavvuf Kültürü*. İstanbul: Buhara Yayınları, 2008.
- Şumnulu, Yûsuf Efendi. *el-İm'ân fî cem'i'l-Kur'ân*. Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazmalar, no: 4756, 1b-11a.
- Topaloğlu, Aydın. "PFANDER, Karl Gottlieb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, 34: 268.
- Troll, Christian W. "New Light on the Christian-Muslim Controversy of the Nineteenth and Twentieth Century". *Die Welt des Islams* 34/1 (April 1994): 85-88.
- Yavuz, Salih Sabri & İbrahim Yeniçağ. "Müslüman - Hristiyan Polemiği Açısından Tahri'". *Milel ve Nihal* 6/1 (2009): 305-344.
- Yıldırım, Müslüm. *Theodor Nöldeke'nin Kur'ân'a Yaklaşımı "Geschichte Des Qorâns" Örneği*. Ankara: Fecr Yayınları, 2025.
- Yücer, Hür Mahmut. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Zwemer, Samuel M. "Karl Gottlieb Pfander 1841 - 1941". *The Moslem World* 31/3 (July 1941): 217-226.

Özet

Bu makale, 19. yüzyıl Osmanlı ilim çevrelerinde Kur'an tarihinin müstakil bir araştırma konusu haline gelişine dair erken örneklerden biri olan, Şumnulu Yusuf Efendi'nin 1846 yılında kaleme aldığı *el-İmân fi cem'i'l-Kur'ân* adlı risâleyi incelemektedir. Risâle üzerine yapılan mevcut çalışmalar büyük ölçüde tanıtım düzeyinde kalmış; ne risâleyi kendi sosyo-kültürel bağlamı içinde değerlendirmiş ne de onu, Kur'an tarihine hadis temelli itirazlar yönelten Alman misyoner Karl Pfander'in 1829 tarihli polemik eseri *Mizânü'l-hak*'taki eşzamanlı faaliyetleriyle ilişkilendirmiştir. Çalışma, risâleyi *Mizânü'l-hak* ile muhtemel ilişkisi bakımından değerlendirmekte ve risâlede Pfander'e açık bir atıf bulunmamasına rağmen Yusuf Efendi'nin onu dolaylı bir muhatap olarak konumlandırıp konumlandırmadığını sorgulamaktadır. Bu yönüyle çalışma, Yusuf Efendi'nin risâlesini kaleme alış şartlarını da dikkate alarak meseleyi daha geniş bir tarihsel bağlam içinde değerlendirmektedir. Edirne Valisi Çengelzâde Tâhir Mehmed Paşa'nın talebi üzerine hazırlanan ve yeni kurulan Askerî İdadî'de ders kitabı olarak okutulması amaçlanan bu risâle, Kur'an'ın metinleşme sürecine yönelik dış kaynaklı eleştirilerin Osmanlı ilim çevrelerinde ciddiyetle ele alındığını düşündürmektedir.

Yöntem bakımından çalışma, önce Pfander'in *Mizânü'l-hak*'ta hadis rivayetleri üzerinden Kur'an tarihine yönelik öne sürdüğü iddiaları tespit etmekte, ardından Yusuf Efendi'nin aynı rivayetlerle ne ölçüde ilgilendiğini, hadislerin dayandığı klasik kaynakları ve bunların yorumlanış şeklini dikkate alarak incelemektedir. Bu çerçevede araştırma, tarihsel veri incelemesi, muhteva tahlili ve karşılaştırmalı analiz yöntemlerinden yararlanmaktadır. İnceleme sonucunda, ilk bakışta hadis şerhlerinden oluşan geleneksel bir derleme görünümü veren *el-İmân fi cem'i'l-Kur'ân*'ın konu tercihi, kaynak seçimi ve rivayetleri işleyiş şekli bakımından bilinçli bir metin kurgusuna sahip olduğu ortaya konulmaktadır.

Netice olarak çalışma, Yusuf Efendi'nin Pfander'in Kur'an'a ilişkin üç rivayetinden ikisini doğrudan, birini ise dolaylı olarak ele aldığını; Pfander'in eleştiri amacıyla kullandığı rivayetleri hadis şerhleri çerçevesinde açıklayarak bunlara cevap verdiğini göstermektedir. Buna karşılık risâlede, Pfander'in Şii kaynaklara dayandığı ayrı bir iddia kümesine hiç temas edilmemiştir. Bu seçmeci yaklaşımın, risâlenin öğretici amacı ve müellifin genç öğrenciler önünde mezhep tartışmalarından kaçınma tercihiyle ilişkili olduğu düşünülebilir. Bütün bu veriler, *el-İmân fi cem'i'l-Kur'ân*'ın, başta Askerî İdadî öğrencileri olmak üzere Osmanlı okuyucusunu Batılı misyonerlerin Kur'an tarihine yönelik iddialarına karşı hadis merkezli bir ilmî çerçevede bilgilendirmeyi amaçlayan erken dönem Osmanlı çalışmalarından biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hadis, Kur'an Tarihi, Şumnulu Yusuf Efendi, Pfander, Mizânü'l-hak, Oksidentalizm.